

PAPER

O‘ZBEK VA RUS TILLARIDA NISBIY SIFATLAR SINONIMIYASI

Djumayeva Zarina Boboxonovna ¹

¹SamDTU O‘zbek tili va adabiyoti rus tili bilan kafedrası o‘qituvchisi

* djumayeva421@gmail.com

Abstract

Mazkur maqolada o‘zbek va rus tillarida nisbiy sifatlarning sinonimik qatorlari qiyosiy–tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida sinonimik birliklarning shakllanishi, ularning semantik komponentlari va qo‘llanish xususiyatlari o‘rganildi. O‘zbek va rus tillarida nisbiy sifatlarning sinonimik qatorlari odatda bitta yoki ikki semantik komponent asosida tuzilishi aniqlandi. Shuningdek, sinonimik qatorlarning kengayishi va yangi ma’no ottenkalari bilan boyitilishi til tizimining ifoda imkoniyatlarini yanada kengaytirishi ta’kidlandi. Natijalar ushbu sohadagi tadqiqotlar nazariy va amaliy jihatdan dolzarb ekanini ko‘rsatadi.

Key words: nisbiy sifat, sinonimik qator, semantik komponent, qiyosiy–tipologik tahlil, sinonimlar tizimi.

Kirish

Har bir til o‘z rivojlanish jarayonida tushunchalar olamini so‘zlar olamiga eng to‘liq moslashtirishga intiladi. So‘z va tushuncha o‘rtasidagi bog‘liqlik to‘liq va izchil tarzda sinonimik munosabatlarda namoyon bo‘ladi. Atrofdagi olam haqidagi tasavvurlar chuqurlashgani sari tilning lug‘at boyligi nafaqat o‘zgaradi, balki so‘z ma’nolaridagi sifat o‘zgarishlari hisobiga kengayadi.

Sinonimlar har qanday til boyligining eng muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. Tilning sinonimlarga boyligi unda rang–barang bo‘yoqlarni, uslubiy nozikliklarni, na konkret bilimlar sohasida, na mavhum tushunchalar doirasida aks ettirish

imkonini beradi. Yopiq bo‘lmagan sinonimik qator esa tilning tabiiy rivojlanish yo‘lidir.

Sinonimiya va sinonimik munosabatlar fenomeni butun dunyodagi tadqiqotchilarning tobora ko‘proq e’tiborini tortib kelmoqda. Leksik sinonimiya muammolariga turli davrlarda quyidagi rus olimlari murojaat qilganlar: N. M. Ibragimov, I. I. Davidov, V. K. Favorin, A. I. Smirnitiskiy, A. B. Shapiro, Yu. D. Apresyan, E. M. Beregovskaya, P. S. Aleksandrov, K. G. Bochan, V. G. Gak, A. I. Evgenyeva, X. A. Mavlyanova, O. L. Kamenskaya, V. I. Koduxov, A. P. Alektrova, S. G. Berejan, A. A. Bragina, V. G. Vilyuman, V. A. Grechko, L. P. Svetsitskaya; turkologlar – A. B. Bolganbaev, A. P. Xo‘jiyev, A. Danyarov, M. S. Sergaliyev, B.

Compiled on: October 3, 2025.

Copyright: ©2025 by the authors. Submitted to *Advances in Science and Education* for possible open access publication under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\) 4.0 license](#).

T. Abdullaev, Z. G. Uraksin, V. Meskutov; o'zbek olimlari – A.Hojiyev, N.Mahmudov, D.Lutfullayeva, M.Yo'ldoshev, Y.Odilov, Sh.Ko'chimov va boshqalar.

Tadqiqotlar uzoq tarixga ega bo'lishiga va leksik sinonimiyani o'rganishga bag'ishlangan ishlar anchagina bo'lishiga qaramay, bu sohada hanuz ko'plab muammolar va bahsli masalalar mavjud bo'lib, ular lingvistlarning yanada jiddiyroq e'tiborini talab etadi. Sinonimiyaning mohiyatini, sinonim tushunchasini, so'zlarning sinonimlik mezonlarini aniqlash, sinonimik qator chegaralarini belgilash, ayrim so'z turkumlarida sinonimik bog'lanishlarni o'rganish prinsiplari va usullari borasida yagona fikr mavjud emas.

Mavzuning dolzarbligi

Sinonimiyani o'rganish ishlari ko'pincha alohida bir til doirasida parchalangan holda olib boriladi. Frontal tadqiqotlar esa, ularning natijalari leksikografik amaliyotda qo'llanib, sinonimlar lug'atlarida to'la aks etgan holda, nihoyatda mehnat talab qiladi va shuning uchun juda kam hollarda amalga oshiriladi. Ayniqsa, genetik jihatdan uzoq tillar materiali asosida sinonimiyani qiyoslash orqali qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin. Shunday tillardan biri o'zbek var us tillaridir. Shu boisdan ham nihoyatda semantik mobillik, ko'p ma'nolilik va ifodalanayotgan tushunchalarning keng ma'no hajmiga ega bo'lgan sifatlar turkumi ilmiy qiziqish uyg'otadi. Mazkur maqolamizning dolzarbligi ham o'zbek va rus tillarida nisbiy sifatlarni sinonimik qatorlarga birlashtirish mezonlarini aniqlash, ularning semantik-sinonimik aloqalarining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish, shuningdek, mazkur tillarda yagona tushunchani ifodalash vositalarida umumiy va farqli jihatlarni ko'rsatib berish zaruratidan kelib chiqadi. Shu asosda o'zbek va rus tillari uchun nisbiy sifatlarning sinonimlari lug'atini yaratishga oid ishonchli nazariy asoslarni ishlab chiqishning ahamiyati ortadi.

Ma'lumki, tilshunoslikda sifat so'z turkumi predmetning turli belgilarini ifodalovchi muhim kategoriyalardan biri hisoblanadi. Sifatlar o'z mohiyatiga ko'ra turli xil guruhlariga bo'linadi, ulardan biri nisbiy sifatlardir. Nisbiy sifatlar til tizimida predmetning tabiiy belgilarini emas, balki boshqa predmet, hodisa yoki tushunchaga aloqadorlikni bildiradi. Ushbu maqolada o'zbek

va rus tillarida nisbiy sifatlarning umumiy xususiyatlari hamda ularning o'ziga xos farqlari qiyosiy tahlil qilinadi.

O'zbek tilida nisbiy sifatlar asosan quyidagi semantik guruhlariga ajraladi:

1. Materialga nisbatan: temir eshik, yog'och stul, ipak mato.
2. Joyga nisbatan: shaharlik bola, qishloq maktabi.
3. Vaqtga nisbatan: bahorgi ishlar, qishki kiyim.
4. Predmet yoki hodisaga nisbatan: davlat tili, o'quvchi daftar.

Nisbiy sifatlar ko'pincha -li, -lik, -iy, -gi/-ki qo'shimchalari yordamida yasaladi. Masalan: bahor – bahorgi, kitob – kitobiy, tog' – tog'li. Ushbu sifatlarning asosiy vazifasi predmetlar orasidagi aloqadorlikni ko'rsatishdir.

Rus tilida nisbiy sifatlar (относительные прилагательные) ham predmetning boshqa predmet yoki hodisaga aloqadorligini bildiradi. Ular quyidagi guruhlarda namoyon bo'ladi:

1. Materialga nisbatan: железная дверь, деревянный стол, шерстяное пальто.
2. Joyga nisbatan: городской транспорт, сельская школа.
3. Vaqtga nisbatan: зимние каникулы, летний день.
4. Predmet yoki hodisaga nisbatan: школьная форма, народная песня.

Nisbiy sifatlar rus tilida odatda -н-, -ск-, -ов-, -ев-, -ичн- qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: деревня – деревенский, металл – металлический, фабрика – фабричный.

Olingan natijalar tahlili

Tadqiqotimiz doirasida nisbiy sifatlar sinonimik qatorlarining qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, o'zbek va rus tillaridagi so'zlarning sinonimik imkoniyatlari bir-biridan farq qiladi. O'zbek tilida biror sifat bir necha sinonimik bog'lanishga ega bo'lsa, rus tilida shu ma'nodagi birlikning imkoniyatlari chegaralangan bo'lishi yoki umuman mavjud emasligi kuzatiladi.

Masalan, o'zbek tilidagi vaqtli – muddatidan oldin – erta – nojoiz (bevaqt tashvish, vaqtsiz kelish) qatori rus tilidagi несвоевременный, преждевременный, ранний, неуместный sifatlariga mos keladi. Demak, ikki tildagi sinonimik

qatorlar umumiy semantik maydonga ega bo'lsa-da, qo'llanish doirasi turlicha.

O'zbek tilidagi tushlik – kunduzgi – kun o'rtasidagi – quyosh tikkadagi qatori rus tilida полуденный, дневной, в середине дня sifatleri orqali ifodalanadi: полуденный обед – tushlik ovqat, полуденная жара – kun o'rtasidagi jazirama. Bu holat vaqtga oid nisbiy sifatlarining ikki tilda turlicha sistemalashtirilishini ko'rsatadi.

Nisbiy sifatlarining joyni ifodalovchi guruhi ham muhimdir. Masalan, o'zbek tilida ichki xona, ichki a'zo, ichki kiyim singari birliklar rus tilida внутренняя комната, внутренние органы, нижнее бельё tarzida ifodalanadi. Shuningdek, pastki qavat – нижний этаж, oldingi saf – передний ряд, oldingi chiziq – передовая линия kabi misollar mavjud. Bu yerda o'zbek tilidagi sinonimik uyaga rus tilida ko'pincha bir so'z emas, balki so'z birikmasi mos keladi.

O'zbek tilidagi qarama-qarshi, narigi, uzoqdagi sifatleri rus tilida противоположный, дальний orqali beriladi. Biroq ular faqat ayrim ma'nolar bo'yicha mos keladi: masalan, uzoqdagi – далекий, отдалённый.

Faoliyat va kasb-hunarga oid nisbiy sifatlar guruhi ikki tilda ham mavjud bo'lib, quyidagi qatorlarni tashkil qiladi:

- harbiy – военный
- ijtimoiy – социальный
- siyosiy – политический
- madaniy – культурный
- ilmiy – научный

Rus tilida bu sifatlar yanada kengroq sinonimik qatorlarni hosil qiladi. Masalan, политический sifatiga административный, дипломатический, государственный, законодательный, парламентский kabi qo'shimcha variantlar ham qo'shiladi.

O'zbek va rus tillarida nisbiy sifatlarining sinonimik qatorlari ko'pincha bitta yoki ikki semantik komponent asosida birlashadi. Masalan, harbiy / армейский sifatiga sinonim sifatida o'zbek tilida askarona, rus tilida esa воинский ishlatilishi mumkin. Ushbu qatorlarda ma'no birligi mavjud bo'lsa-da, ularning uslubiy bo'yqlari turlicha.

Bundan tashqari, tahlil qilingan guruhdagi nisbiy sifatlarda dominant birlikka nisbatan qo'shimcha sinonimlar ham aniqlanadi. Masalan:

- o'zbek tilida davlat / государственный sifatiga

sinonim sifatida jamoat / общественный;

• rus tilida esa народный sifati yaqin semantik ma'noga ega.

Shuningdek, tadqiqot davomida sinonimik qatorlarning chegarasini kengaytirish imkoniyatlari ham ko'rib chiqildi. Ular mazkur qator yaxlitligini buzmaganda yangi semantik ottenkalarini qo'shishi mumkin. Masalan, o'zbek tilidagi vaqtinchalik sinonimik qatori qisqa muddatli, oz vaqtlik, o'tkinchi kabi birliklar bilan kengaytiriladi. Rus tilida esa временный sifatiga qo'shimcha ravishda кратковременный, недолгий, преходящий sifatleri ham qo'shilishi mumkin.

Bu holat shuni ko'rsatadiki, har ikkala tilda sinonimik qatorlar semantik maydonni boyitish, tushunchaning yanada nozik ottenkalarini ifodalash vazifasini bajaradi.

Xulosa

O'zbek va rus tillarida nisbiy sifatlarining sinonimik qatorlarini o'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, mazkur turkumdagi birliklar til tizimida muhim semantik yukni bajaradi. Sinonimik qatorlar bir tomondan tushunchaning umumiy ma'nosini mustahkamlasa, ikkinchi tomondan uning uslubiy va emotsional ottenkalarini boyitadi.

Nisbiy sifatlarining sinonimik qatorlari odatda bitta yoki ikki asosiy semantik komponentga tayangan holda shakllanadi. Dominant sifat atrofida turli darajadagi yaqin ma'noli birliklar jamlanib, tushunchaning kengroq semantik qamrovini ta'minlaydi. Masalan, o'zbek tilidagi vaqtinchalik qatori (qisqa muddatli, o'tkinchi, oz vaqtlik) yoki rus tilidagi временный qatori (кратковременный, недолгий, преходящий) bu holatning yaqqol dalilidir.

Shuningdek, har ikkala tilda sinonimik qatorlar chegaralarini kengaytirish orqali yangi semantik ottenkalar qo'shilishi kuzatildi. Bu esa nisbiy sifatlarining nafaqat ma'nodosh birliklarni jamlovchi, balki tilning ifoda imkoniyatlarini boyituvchi vosita sifatida ham xizmat qilishini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, o'zbek va rus tillarida nisbiy sifatlarining sinonimik qatorlari:

1. Semantik jihatdan umumiylik va o'ziga xoslikni uyg'unlashtiradi;
2. Tilning uslubiy boyligini oshiradi va nutqni

yanada ta'sirchan qiladi;

3. Tilshunoslikda qiyosiy-tahliliy tadqiqotlar uchun muhim material vazifasini bajaradi.

Shu bois, mazkur masala nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyat kasb etadi. Sinonimik qatorlarning chuqur o'rganilishi kelgusida ikki tilning lug'at boyligini tizimlashtirish, ikki tilli sinonimik lug'atlar yaratish hamda tarjimashunoslikda qo'llash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. N.Mahmudov va b. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati: / N.Mahmudov tahriri ostida. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – 512 bet.
2. Александров, П.С. Краткий очерк истории разработки русской лексической синонимии / П.С. Александров // Уч.зап. Куйбышевск.пед.ин-т. а- 1963. Вып.38.
3. Алехтрова, А.П. Об оттенках значений лексических синонимов / А.П. Алехтрова // Синонимы русского языка и их особенности: сб.науч.тр. – Л., Наука, 1972. С.123-137.
4. Ахманова, О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / О.С. Ахманова. –М.: Учпедгиз, 1957. – 295с.
5. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясаиши тизими. –Тошкент: Ўқитувчи,2007. – 168 б.
6. Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясаиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 79 б.